

**Київська богословська
періодика початку ХХ ст.
як джерело для вивчення
спадщини П. Кудрявцева¹**

З а останнє десятиліття відбулися суттєві зрушення в дослідженні філософської та богословської спадщини Київської духовної академії, що увиразнюються у висвітленні специфіки духовно-академічної традиції, дослідженні творчості відомих її представників, спробах узагальнити і систематизувати надбані знання з метою відтворення цілісної картини її становлення і розвитку. Тим не менш, в історії київської духовно-академічної традиції залишається чимало невідомих сторінок, серед яких — творчий доробок Петра Кудрявцева (1868-1940), останнього професора філософії в дореволюційній Київській духовній академії². Петром Кудрявцевим залишена велика творча спадщина, представлена низкою праць історико-філософського, богословського, релігійно-публіцистичного та літературознавчого змісту. Варто зазначити, що більшість праць П. Кудрявцева були написані на «тему дня» та розміщені у численних філософсько-богословських і церковних періодичних виданнях, з поміж яких — «Труды Киевской духовной академии», «Вера и разум», «Вера и Церковь», «Руководство для сельских пастырей», «Журнал Министерства народного просвещения», «Христианская мысль», «Церковно-общественная мысль», «Церковный вестник», «Богословский педагогический листок», «Віра та Держава», «Век» та ін. Обрання київським

¹ Доповідь на II Міжнародній науково-практичній конференції «Духовна та світська освіта: історія взаємин — сучасність — перспективи» (18-19 жовтня 2010 року, Київська духовна академія).

² Петро Павлович Кудрявцев — вихованець Київської духовної академії (1888-1892), після закінчення якої був залишений для підготовки до професорського звання. З 1897 р. він посідає кафедру історії філософії як виконуючий обов'язки доцента; після захисту магістерської дисертації «Абсолютизм чи релятивізм? Досвід історико-критичного вивчення чистого емпіризму новітнього часу у його відношенні до моральності та релігії. Prolegomena» (1908) — доцент, з 1909 р. — екстраординарний, аз 1918 р. — ординарний професор. У Київській академії читав курси з історії філософії, психології, логіки та метафізики.

мислителем періодики задля увиразнення власних ідей було, на наш погляд, не випадковим і відображало загальні тенденції розвитку тогочасної російської релігійно-філософської думки. Однією з характерних рис творчості російських мислителів початку ХХ ст. стало звернення до розв'язання передусім тих актуальних та злободенних проблем, які постали перед їх сучасниками на зламі ХІХ — ХХ ст. Питання, пов'язані із докорінним реформуванням суспільно-політичного, культурного, релігійного, освітнянського життя Росії, жваво обговорювалися філософами та богословами у періодиці, на засіданнях релігійно-філософських товариств, під час публічних лекцій і диспутів. Тогочасних інтелектуалів об'єднувало спільне переконання у тому, що Росія переживає вирішальний момент на шляху її історичного самовизначення, а відтак їх зусилля мають бути спрямованими не стільки на розробку теоретичної умоглядної філософії, скільки на розв'язання практичних проблем. Така настанова російських мислителів і поклала початок феномену російського релігійно-філософського відродження на початку ХХ ст., представники якого ставили за мету сприяти оновленню духовного, культурного, суспільного життя Росії. Акцентуючи увагу на пріоритетності етично-релігійного фактору у розвитку російського суспільства, вони розглядали християнство як основу майбутнього оновлення. Усвідомлюючи своїм першочерговим завданням необхідність передусім не теоретико-філософської, а духовно-проповідницької діяльності, спрямованої на ствердження християнського начала в усіх сферах суспільного життя, російська інтелігенція багато працює у жанрі *релігійно-філософської публіцистики*². Отже, на початку ХХ ст. вагомого значення набувають періодичні видання, в тому числі православна богословська періодика.

Творчість П. Кудрявцева увиразнює ці характерні риси російської богословської та філософської думки початку ХХ ст. — з перших кроків самостійної творчої діяльності київський мислитель наголошує на необхідності духовного відродження суспільства, закликає інтелігенцію з усією відповідальністю поставитися до здійснюваного завдання, а саме до участі у моральнісно-творчій праці, спрямованій на втілення «вселенського, віковичного начала життя», вбачаючи у цьому залог «внутрішньої сили, здорового зростання, суспільного і навіть світового значення»⁴ як кожної окремої особистості, так і усього російського народу.

²Публіцистика, як визначається це поняття в енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Ефрона, є обговорення у пресі насущних питань суспільно-політичного життя. Відмінність публіцистичного та наукового підходу полягає насамперед у різниці між мотивами: публіцистичний твір має певне практичне завдання вплинути на суспільну думку, модифікувати її в потрібному для себе напрямку. Науковий твір розрахований на певну обмежену аудиторію читачів, в той час як публіцистичний твір спрямований на широке коло громадськості.

⁴Кудрявцев П. П. Слово о деятельном исполнении нравственного закона Божия, как залог личного и общественного благополучия // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА). 1904. № 3. С. 420.

Оскільки більшість праць П. Кудрявцева надруковано на сторінках київських богословських періодичних видань, досліджуючи його творчість, ми можемо відтворити тематичну палітру актуальних питань, «гострих» тем, які жваво обговорювались тогочасними мислителями у київській періодиці, показати місце та значення православної періодици у релігійно-філософському житті Києва початку ХХ ст.

Перш за все, безумовної уваги варті численні публікації П. Кудрявцева на сторінках «Трудов Киевской духовной академии», з поміж яких — фундаментальні історико-філософські дослідження «Абсолютизм чи релятивізм? До пояснення завдань сучасної філософії»⁵, «До характеристики сучасного емпіризму»⁶, «Від Бекона до Маха (До пояснення історичного положення чистого емпіризму новітнього часу)»⁷, у яких здійснюється історико-критичний аналіз популярної на той час в Росії філософії емпіріокритицизму. Звернення П. Кудрявцева до цієї філософії зумовлене його прагненням нагадати сучасникові про значущість абсолютних цінностей, застерегти від захоплення релятивістськими та нігілістичними ідеями, відтвореними у філософії емпіріокритицизму. У працях київського мислителя представлена доволі оригінальна історико-філософська концепція, що розглядає історичний шлях філософії крізь призму протистояння між абсолютистським та релятивістським напрямками, кардинальна розбіжність між якими зумовлена вирішенням основного питання людського існування — питанням екзистенційного вибору між абсолютними та відносними цінностями. Перший напрям характеризується мислителем як абсолютистський у тому сенсі, що стверджує абсолютно-цінне, натомість протилежний йому релятивістський напрям визнає лише умовні цінності, котрі є значущими для «емпіричного я» і, в їх граничному виразі, неминуче призводять до нігілізму. Як можемо побачити, у своїй творчості П. Кудрявцев підіймає одну із центральних проблем, що особливо хвилювала мислителів Росії на початку ХХ ст., — проблему кризи духовності у середовищі інтелігенції. Ідейною платформою переважної частини російської інтелігенції, сформованою у другу половину ХІХ ст., стала етика нігілізму, з її спробою «увіковічити й абсолютизувати саме лише «людське, занадто людське»»⁸. Заперечення християнських цінностей вилилося у формування

⁵ Див.: Кудрявцев П. П. Абсолютизм или релятивизм? К уяснению задач современной философии // ТКДА. 1908. № 1. С. 38-91. № 2. С. 162-206.

⁶ Див.: Кудрявцев П. П. К характеристике современного эмпиризма // ТКДА. 1904. № 1. С. 101-142; № 3. С. 369-415.

⁷ Див.: Кудрявцев П. П. От Бэкона до Маха (К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени) // ТКДА. 1908. Т. 1. № 4. С. 566-612; Т. 2. № 5. С. 129-154. № 8. С. 629-686; Т. 3. № 9. С. 88-159.

⁸ Франк С. Л. Этика нигилизма (К характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции) / С. Л. Франк // Вехи. Интеллигенция в России. Сборники статей 1909-1910. М., 1991. С. 158.

релігії людинообоження, основним догматом якої є, кажучи словами С. Булгакова, «віра в природну досконалість людини, у невинний прогрес, що здійснюється силами людини»⁹. У своїх працях П. Кудрявцев неодноразово наголошує на небезпечному характері поширюваного у суспільстві позитивістично-матеріалістичного та революційного світогляду, пов'язаного із девальвацією загальнолюдських християнських цінностей та ідеалів.

Світоглядні настанови, визначальні для творчості П. Кудрявцева — пріоритетність морально-релігійного начала у розвитку людства, утвердження загальнолюдських абсолютних цінностей, що увиразнюють людське і водночас божественне начало в людині. На думку П. Кудрявцева, людина постійно стоїть перед вибором: чи змиритися з втратою «власне людських» поривів до високих істин та ідеалів, чи служити справі утвердження ідеалів істини, добра і краси на землі. Це питання, переконаний мислитель, є стрижневим для сучасної йому доби, оскільки від відповіді на нього залежить духовне самовизначення як кожної окремої особистості, так і Росії в цілому.

На сторінках «Трудов Киевской духовной академии» П. Кудрявцев також торкається однієї із основних проблем духовно-академічної філософії ХІХ — початку ХХ ст. — проблеми співвідношення віри та знання. Зокрема, у праці «Головні моменти в історії питання про відношення віри до знання»¹⁰ мислитель стверджує, що це питання є одним із стрижневих у розвитку філософії та богослов'я. П. Кудрявцев не поділяє позиції тих філософів, які відносять віру до царини ймовірного, ототожнюючи її з гадкою. Він визначає віру як безумовно достовірне переконання, яке виключає будь-який сумнів щодо абсолютної цінності предмета. Віра є живим і непорушним переконанням в істинності того, що переступає кордони розуму та факту, переконанням, що пронизує собою усе ество людини та стає основним началом її життя та думки, — звідси, віра виступає не теоретичним принципом пізнання істини, а певним онтологічним началом, силою, яка ставить людину у принципово нове відношення до буття¹¹.

У «Трудах Киевской духовной академии» яскраво представлена релігійно-філософська публіцистика П. Кудрявцева, у якій він звертається до актуальних проблем суспільно-політичного, церковного, освітянського життя Росії початку ХХ ст. Спостерігаючи за поширенням в середовищі російської інтелігенції релятивістичних та нігілістичних ідей, П. Кудрявцев намагається з'ясувати ті чинники, які призвели на зламі

⁹ Булгаков С. Н. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи. Интеллигенция в России... С. 54.

¹⁰ Див.: Кудрявцев П. П. Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию // ТКДА. 1906. № 6. С. 176-201.

¹¹ Див.: Кудрявцев П. П. Слово о значении и силе веры // ТКДА. 1902. № 4. С. 609-623.

XIX - XX ст. до морально-релігійної кризи в російському суспільстві. Як один із представників духовно-академічної спільноти, П. Кудрявцев досить гостро відчував причини розчарування інтелігенції у християнських цінностях та ідеалах, відчуження її від Церкви. Новочасна ідея царства земного заступила ідею царства небесного, пропоновану християнством, і це сталося, на думку мислителя, внаслідок дискредитації Російської Церкви, зрощеної з державною владою в одну бюрократичну систему. У статтях «Сучасне церковно-суспільне життя»¹², «З питань церковно-суспільного життя»¹³ та «До питання про характер народної школи»¹⁴ мислитель доводить необхідність реформування суспільно-політичного життя Росії на принципі свободи особистості, демократичних началах, задекларованих маніфестом 17 жовтня 1905 року. Розглядаючи «гостру» тему взаємовідносин Російської Православної Церкви з державою, П. Кудрявцев обстоює власну позицію, згідно з якою сила Церкви, як важливого культурно-історичного чинника російського суспільства полягає не у зрощеності її з владою, а у вільному прояві церковних творчих сил, спрямованих на ствердження християнського начала у всіх сферах суспільного життя Росії. У своїх релігійно-публіцистичних статтях П. Кудрявцев підкреслює значущість ролі інтелігенції у процесі церковного оновлення, оскільки тягар відповідальності за духовну кризу, що переживає російське суспільство, на думку мислителя, мають взяти на себе не лише «пастирі», а й «миряни» Церкви, передусім російська інтелектуальна спільнота, яка не повинна стояти осторонь розбудови церковного життя¹⁵.

Наголошуючи на важливості культурного творчого начала у церковному житті, Петро Кудрявцев у своїй релігійно-філософській публіцистиці виступає проти поширеного в середовищі російської інтелігенції упередження, згідно з яким християнство пригнічує наукову, художню, суспільну діяльність. На сторінках «Трудов Киевской духовной академии» мислитель витлумачує у світлі християнських цінностей пробле-

¹² Див.: Кудрявцев П. П. Современная церковно-общественная жизнь // ТКДА. 1906. № 1. С. 142-168.

¹³ Див.: Кудрявцев П. П. По вопросам церковно-общественной жизни // ТКДА. 1906. № 2. С. 349-368. № 6. С. 335-388.

¹⁴ Див.: Кудрявцев П. П. К вопросу о характере народной школы // ТКДА. 1898. № 1. С. 115-135. № 2. С. 225-248.

¹⁵ Позиція київського мислителя яскраво засвідчена його залученням до видання у Києві в квітні 1906 року релігійно-філософської газети «Народ», що мала на меті сприяти відродженню російського суспільства на засадах впровадження християнських ідеалів у реальному житті. Як задекларовано у програмі газети, християнське відродження не мало обмежуватись лише зовнішнім реформуванням Церкви, а потребувало внутрішнього, докорінного оновлення церковного життя на началах соборності, що передбачало «поглиблення і прояснення релігійно-філософської свідомості, релігійного висвітлення запитів і потреб сучасної культури» (Колеров М. А. Не мир, но меч. Русская религиозно-философская печать от «Проблем идеализма» до «Вех» 1902-1909. СПб., 1996. С. 208).

ми шлюбу, виховання та освіти тощо. Зокрема, у статті «До питання про відношення християнства до язичництва»¹⁶, полемізуючи з відомими російськими філософами В. Розановим та Д. Мережковським з приводу актуального питання про відношення Церкви до шлюбу, П. Кудрявцев висвітлює це питання у ракурсі набагато ширшої проблеми — відношення християнства до язичництва, в сенсі «людського, лише людського», чи мирського. На думку П. Кудрявцева, християнство не нівелює шлюб як прояв людської природи, а преображає, одухотворяє своєю силою¹⁷.

Власні міркування щодо церковного реформування П. Кудрявцев висловлює також на сторінках церковного часопису «Руководство для сельских пастырей». Зокрема, у низці статей під назвою «В царині церковно-приходського життя»¹⁸ він намагається привернути увагу російської спільноти до проблем приходського життя, тієї базисної складової, на якій розбудовується цілісний організм Православної Церкви. На думку київського мислителя, задля оновлення церковного життя необхідне соборне єднання «пастирів» і «пасомих», адже церковне життя складається сукупною діяльністю усіх своїх складових. Церковне реформування має бути спрямованим на те, щоб Церква спиралась не так на державну підтримку, як на моральнісний авторитет православних пастирів, їх вміння об'єднати навколо себе розрізнені елементи суспільства у церковну общину задля творчої співпраці в побудові царства Божого.

Очолюючи прогресивне коло професури Київської духовної академії, у 1906 р. П. Кудрявцев, разом зі своїми академічними колегами В. Рибинським і священником О. Глаголевим, обґрунтовує позицію, згідно з якою Київська академія, як історичний освітньо-церковний центр, має взяти на себе завдання наукової розробки церковної реформи, а також висвітлення найважливіших сучасних явищ політичного, культурного, освітянського життя країни з православно-християнських позицій. На думку духовно-академічної професури, «Труды Киевской духовной академии» не можуть повною мірою відповідати означеним

¹⁶ Див.: Кудрявцев П. П. К вопросу об отношении христианства к язычеству // ТКДА. 1903. № 5. С. 27-50.

¹⁷ До речі, у часописі «Новый путь», органі «світської» частини Релігійно-філософських зібрань у Санкт-Петербурзі (в яку входили ідейні опоненти П. Кудрявцева — Д. Мережковський, З. Гіпіус, В. Розанов) російські богослови А.В. Карташов і В.В. Успенський, відкрито демонструючи свою неприязнь до академічних «присяжних» богословів та філософів, все ж виокремлюють серед «академічних творінь» як виняток цю «розумну та благопристойну полемічну статтю» П. Кудрявцева. Див.: Бартенев Б. У нас и за границей // Новый путь. 1903. № 8. С. 241-250; Романский Т. Религиозно-философская хроника // Там же. № 7. С. 269.

¹⁸ Див. його: В области церковно-приходской жизни / П. Два слова о церковном чтении // Руководство для сельских пастырей. 1905. Т. 1. С. 334-339; В области церковно-приходской жизни / III. К вопросу об участии священника в общественных делах // Руководство для сельских пастырей. 1905. Т. 2. С. 5-29; Какие новые обязанности на православных пастырей налагает Высочайший указ 17-го апреля? // Руководство для сельских пастырей. 1905. Т. 2. С. 121-135.

цілям, оскільки мають суто науково-богословське призначення. Реалізації цих задумів мало сприяти створення окремого періодичного видання «Киевское воскресное слово», яке б вмішувало статті науково-популярного та публіцистичного характеру¹⁹. Ці прогресивні започаткування київської професури здійснилися лише у 1916 році, коли було розпочато видання журналу «Христианская мысль», друкованого органу Київського релігійно-філософського товариства (1908-1918). Видавцем і головним редактором журналу був ідейний соратник П. Кудрявцева — професор морального богослов'я КДА, видатний київський мислитель В. І. Екземплярський. Надихаючись прагненням висвітлювати та оцінювати з християнських позицій усі прояви культурного та суспільно-політичного життя Росії, В. Екземплярський разом із П. Кудрявцевим, як співредактором та постійним автором журналу, вбачали його завданням сприяння «зростанню християнської думки в Росії, через відповідь на релігійні запити сучасного суспільства і... з'ясуванню у його свідомості справді християнських підвалин життя»²⁰. «Христианская мысль», за задумом ініціаторів, мала стати «органом православної самосвідомості, одушевленої вірою в життєве значення Христового Євангелія»²¹. Журнал був спрямований не лише на фахівців-богословів, а й на широкі кола російського суспільства — саме за таким критерієм визначалась і добірка статей, і форма їх викладу. У журналі «Христианская мысль» друкувалися, передусім, доповіді, прочитані на засіданнях Київського релігійно-філософського товариства, активним членом і головою якого (з 1910 по 1912 рік) був П. Кудрявцев, а також статті учасників зібрань товариства. До участі у виданні було залучено відомих богословів та філософів: протоієрея К. Агеєва, М. Бердяєва, о. М. Боголюбова, С. Булгакова, М. Дроздова, В. Ерна, В. Завітневича, В. Зеньковського, М. Маккавейського, В. Рибинського, П. Тихомирова та багатьох інших. На сторінках «Христианской мысли» обговорювалися актуальні релігійно-філософські, богословські та суспільно-політичні проблеми, а також назрілі питання церковного оновлення. Зокрема, П. Кудрявцев у статтях «Слава Богу!»²², «На добру путь»²³, разом зі своїми однодумцями надає схвальну оцінку суспільно-політичним подіям лютневої революції 1917 року, адже падінням «старого режиму» та скасуванням кари на смерть Росія піднялася на високий рівень морального самоусвідомлення. Київський мислитель переконаний, що руйнування бюрократичної системи російського самодержавства призведе до неминучих реформ в усіх сферах життя Росії, насамперед, у церковному житті.

¹⁹Рибинский — В. Из академической жизни // ТКДА. 1906. № 1. С. 170-193.

²⁰Христианская мысль //Христианская мысль. 1916. № 1. С. 2.

²¹Там само.

²²Див.: Кудрявцев П. П. Слава Богу // Христианская Мысль. 1917. № 3-4. С. 216-217.

²³Див.: Кудрявцев П. П. В добрый путь //Христианская Мысль. 1917. № 3. С. 194-198.

У історико-філософській розвідці Петра Кудрявцева «Ідея святої Софії в російській літературі чотирьох останніх десятиліть»²⁴, надрукованій у цьому же журналі, представлений ґрунтовний аналіз висхідних інтуїцій творчості В. Соловйова, виокремлена софіологічна проблематика як одна із провідних в російській філософії кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Із припиненням існування журналу «Христианская мысль» прогресивно налаштована київська інтелігенція активно співробітничала із новоутвореним у 1917 році часописом «Церковно-общественная мысль: Прогрессивный орган военного и морского духовенства», який за ідейною платформою, специфікою постановки питань суспільно-політичного, церковного характеру був близьким до «Христианской Мысли». На сторінках цього часопису П. Кудрявцев активно залучається до обговорення проблем, які стали предметом розгляду на Всеросійському Помісному Соборі (1917-1918 рр.). Зокрема, київський мислитель вносить власні пропозиції щодо реформування духовно-учбових закладів, обстоюючи думку про необхідність створення загальноосвітньої школи, побудованої на християнських засадах²⁵. Також, всебічно осмислює питання щодо необхідності перекладу богослужбових текстів російською та українською мовою²⁶. На думку П. Кудрявцева, хоча російська та українська мови містять у собі доволі потужний потенціал для вираження богословських понять, однак відчуження інтелігенції від Церкви, а отже, — відсутність у царині церковного життя творчої традиції позбавляє російських та українських поетів того відчуття поезії догмату, що було притаманне візантійським авторам богослужбових текстів. Підтримуючи ідею розбудови церковного життя на началах соборності, залучення до справи церковного будівництва усіх елементів церковного тіла, П. Кудрявцев виступає проти введення патріаршества в Російській Православній Церкві²⁷.

Стисло оглянувши основні питання, які порушував П. Кудрявцев на сторінках київських богословських періодичних видань, можна зробити певні висновки: богословська періодика початку ХХ ст. посідала важливе місце у релігійно-філософському житті як Києва, так і Росії вза-

²⁴ Див.: Кудрявцев П. Идея святой Софии в русской литературе четырех последних десятилетий // Христианская мысль. 1916. № 9. С. 70-83. № 10. С. 74-97; 1917. № 1. С. 76-81. № 3-4. С. 83-101.

²⁵ Див.: Кудрявцев П. П. К вопросу о реформе духовно-учебных заведений // Церковно-Общественная Мысль. 1918. № 3-4. С. 22-28.

²⁶ Див.: Кудрявцев П. П. О богослужебном употреблении русского (а также украинского) языка // Церковно-общественная мысль. К. 1918. № 13-14. С. 23-29. № 15-16. С. 16-20. № 17-18. С. 10-18.

²⁷ Див.: Кудрявцев П. П. Перед Пасхой православно-русской Церкви // Церковно-общественная мысль. 1918. № 1. С. 25-29; Наши разногласия по вопросу о патриаршестве. Речь проф. П. П. Кудрявцева на общем собрании Свящ. Собора // Церковно-общественная мысль. 1918. № 10. С. 7-13.

галі, оскільки слугувала найкращим засобом цілеспрямованого звернення богословів та філософів до широкої аудиторії з метою формування думки читача. На сторінках православних часописів предметом жвавого обговорення постали актуальні та злободенні проблеми суспільно-політичного, культурного, освітянського характеру, дотичні, перш за все, до церковного життя, серед яких — проблема морально-релігійної кризи в середовищі інтелігенції, поширення у російському суспільстві революційних, нігілістичних настроїв та позитивістично-матеріалістичного світогляду; з'ясування специфіки християнського підходу до суспільно-політичної, культурної, наукової діяльності; витлумачення у світлі християнських цінностей проблем шлюбу, виховання, освіти. Особливої гостроти набували питання співвідношення церкви із державою, пошуку шляхів реформування Російської Православної Церкви.